

Літературна діяльність Григорія Квітки та жіноча освіта

Олександр Борзенко

*доктор філологічних наук,
професор кафедри історії української літератури
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
(майдан Свободи, 4, Харків, Україна);
e-mail: borzenko-o@ukr.net; https://orcid.org/0000-0002-4145-2375*

У статті використано й розвинуто ідеї відомого історика літератури М. Зерова, які стосуються українського сентименталізму. Його досвід наукової інтерпретації творчості Г. Квітки дозволив визначити шляхи оптимального залучення можливостей літературного побуту для розкриття впливів таких соціальних чинників, як благодійність, жіноча освіта й виховання, на творчу практику письменника. Актуальність окресленого підходу обумовлена необхідністю подолати спрощення в осмисленні нашої класичної культурної спадщини, потребою увиразнити знання про український сентименталізм за рахунок розширення обсягу досліджуваних фактів та об'єктивного їх вивчення. На основі аналізу біографічного та культурно-естетичного матеріалу виявлено й описано творчі мотиви, якими керувався український прозаїк-сентименталіст, а також уточнено його світоглядні та естетичні пріоритети. Окремо проаналізовано біографічні факти, що засвідчують особливу зацікавленість Г. Квіткою організацією жіночого інституту у Харкові та усвідомлення ним потреби в літературних текстах, які б відповідали естетичним запитам інститутських вихованок. Певну увагу приділено з'ясуванню залежності письменника від тих уявлень сентименталізму, що стосуються критеріїв «правдивості» художнього твору. Указано на безпідставність залучення Квітчиною прози до реалізму, як це колись намагалися зробити деякі радянські дослідники та їхні послідовники. Запропоновано гіпотезу, згідно з якою сентиментальна проза Г. Квітки постала саме як органічне продовження й розвиток його благодійної та освітньої праці, окремо обґрунтовано спорідненість цих видів діяльності, наголошено на їхній спільній ідейній основі. Відзначено роль Г. Квітки у формуванні української жіночої читачької аудиторії, спеціально виділено ті прикмети його творів, що цьому сприяли. Як перспективу подальших студій запропоновано з'ясувати, як саме літературна й духовна спадщина сентименталізму представлена в сучасному житті українців.

Ключові слова: літературний побут, сентименталізм, благодійність, жіноча освіта, література, читачі.

Колись М. Петров обґрунтував історико-літературну роль Григорія Квітки [13, с. 87]. М. Зеров розвинув його погляди, зокрема, подав точну й водночас афористичну характеристику, мовляв, «Квітка міг би сам бути прекрасним героєм для сентиментальної повісті» [4, с. 92].

Згодом про Квітку і його сентименталізм у різних контекстах писали Д. Чижевський [16], М. Яценко [17], О. Гончар [1], І. Лімборський [10], Д. Чик [15]. Цікавий і багато в чому корисний досвід цих дослідників не заперечує, однак, можливості повернення до попередніх методологічних засад. Талановиті студії М. Зерова про Г. Квітку не вичерпали свого наукового потенціалу. Вони й нині актуальні – приваблюють залученням можливостей літературного побуту, доречним використанням біографічних та культурних фактів.

У випадку із Г. Квіткою таких фактів більш ніж достатньо, адже саме сентименталізм, до якого належить проза письменника, активно сприяв поширенню ідей виховання та благодійності, зокрема значно посилив їхній емоційний складник, збагатив усталені уявлення про суспільну роль жінки.

Це й визначило мету розвідки – розкрити зв'язки Квітчиною творчості з його благодійними та освітніми ініціативами. Її актуальність

обумовлена назрілою потребою подолання спрощеності і схематизму у сприйнятті нашої класичної літератури, яка мусила виконувати не лише мистецькі, а й дуже часто – виховні та освітні функції.

М. Зеров хай і стисло, але загалом точно схарактеризував чинники формування літературних інтересів Квітки: «Його соціальне становище – приналежність до одної з багатих і впливових фамілій Слобожанщини – природна його вдача, особливості його виховання, усе склалось на те, щоб виробити в ньому релігійний світогляд, консерватизм, віру в непорушність і вищу справедливість існуючого ладу, нахил до ідилізму в розумінні і художньому трактуванні життя» [4, с. 92].

До всього можна додати й інші факти, що уточнюють своєрідність «сентименталізму» письменника. Поряд із родинним вихованням слід згадати й театральний гурток, що діяв на Основі. У цьому товаристві панувала тепла дружня атмосфера без світських умовностей та етикетних обмежень, про що свідчить Квітчине листування з А. Владимировим [5, с. 165]. Серед самодіяльних акторів переважали жінки: не випадково Г. Квітка жартома нарікав, що бракує претендентів на чоловічі ролі («...хотели уже женщин одевать мужчинами...» [5, с. 163]).

Пізніше Г. Квітка випробував себе в різних соціальних ролях: був послушником у монастирі, очолював танцювальний клуб та театр, а ще обіймав виборні дворянські посади. Ці метаморфози обумовлені пошуком такої громадської активності, яка б не суперечила його духовним потребам.

Високе соціальне становище звільняло Г. Квітку від служби задля заробітку, а він шукав не будь-якої, а саме «сродної праці», і зрештою не на жарт захопився благодійністю: після перебування в монастирі й наступного розчарування монастирським побутом прийняв світський відповідник бажаного служіння – з ентузіазмом заходився організувати Благодійне товариство [9]. Ця, на перший погляд, нескладна праця потребувала багато витримки й самовідданості: маючи намір підтримати приятеля, П. Гулак-Артемівський написав тоді Г. Квітці: «Не квасить Добрість губ, бо із її очей / Палає ласка до людей» [2, с. 30].

Ось ця «ласка до людей» і стала для Г. Квітки головною спонукою, що повною мірою виявилась у заснуванні жіночого інституту: на це було витрачено зібрані у Благодійному товаристві гроші. Засновники виявили намір «влаштувати заклад, у якому шляхетні дівчата з найменш забезпеченого стану одержували б найкращу освіту і згодом могли б самі прийняти почесне звання виховательок» [14, с. 18].

Г. Квітка самотужки виконав майже всю підготовчу організаційну роботу, він також написав інститутський статут. Як відзначила Є. Лихачова, «тут ми... зустрічаємося з ініціативою самої громадськості у справі жіночої освіти та на підставі складеного Благодійним товариством статуту знайомимося з поглядами тодішніх найбільш передових людей на виховання та освіту, що їх мусить одержувати жінка, на сфері діяльності, що визнавались у ті часи для неї приступними, а також на ставлення до неї самого суспільства» [11, с. 81].

Ця робота настільки захопила Г. Кітку, що він пожертвував на потреби інституту більшу частину своїх статків. Не випадково на одному з портретів його зображено саме зі статутом жіночого інституту в руках. Відтоді багато чого у своєму житті, зокрема і журналістську творчість, письменник підпорядковував вирішенню благодійних і виховних завдань [6, с. 109–110].

Захоплення жіночою освітою не було для Г. Квітки випадковим: протягом тривалого часу він входив до складу інститутської ради, завжди переймався всіма, навіть другорядними подіями, що стосувалися навчання і виховання: «Григорій Федорович був дуже емоційний: його зворушували та глибоко вражали такі речі, до яких інші люди були байдужими. Харківський старожил Є. С. Гордієнко бачив, як на акті інституту Квітка після читання звіту плакав від хвилювання» [3, с. 44].

Зрештою й пізніша літературна творчість Г. Квітки зросла на тому самому ідейному ґрунті, що й благодійні та освітні ініціативи – література стала органічним їхнім продовженням, доповненням, розвитком.

Сам він відверто пояснював, що почав писати після низки прикрих конфліктів і розчарувань: «Заняття, приятные для души и сердца моего, обладали тогда мною в высшей степени. Я устраивал институт – самая мысль так новая для здешнего края, боролся с мнениями, предрассудками, понятиями, привел дело к концу... и в награду увидел зависть, действующую против меня со всем ожесточением. Бросил все мои труды и тут-то посланною мне Богом Анною Григорьевною побужден приняться писать» [5, с. 216–217].

Колишня «класна дама» Харківського жіночого інституту Анна Квітка завжди підтримувала свого чоловіка, особливо наполегливо сприяла його літературному зростанню: нерідко навіть брала ініціативу до своїх рук, особисто листувалась із видавцями, надто коли чоловік через службові негаразди або неприхильні відгуки критиків зопалу приймав рішення поставити хрест на літературній кар'єрі. Вихована в сентиментальному дусі, вона понад усе цінувала вироблену в сентименталізмі роль жінки-друга, доброї порадиці, співробітниці. Звертаючись до редактора «Современника», писала: «Вы справедливо сказали, что я счастлива, ибо какое благо в мире может сравниться с тем неоцененным сокровищем, которое я имею в моем муже-друге!» [3, с. 194].

Дружині також належала особлива роль першого критика та «цензора» творів письменника. Г. Квітка ставився до неї з безмежною довірою як до дуже авторитетної читачки з еталонним «жіночим смаком». Дослухаючись до її порад, свою першу повість спеціально адресував певній аудиторії, прохаючи видати «Ганнусю» в належному форматі – «миленькою дамскою книжечкою» [5, с. 210]. Свою відому «Марусю» Г. Квітка присвятив дружині: коли повість прихильно зустріли українські читачі й читачки, він зізнався: «Для них, а более для Анны Григорьевны, я продолжал писать...» [5, с. 217].

Письменник дуже добре відчував мистецькі потреби своєї аудиторії, свідомо на неї орієнтувався. Не випадково художня система його сентиментальних творів заснована на підкресленій емоційності, щирості, душевності – власне, на тих прикметах, які умовно означають як «жіночі». Спостережливий П. Куліш підмітив досить показову читацьку реакцію на персонажа Квітчиної «Марусі»: «Никогда не забуду, как оценила Наума Дрота одна очень развитая в области вкуса дама. «Это такой мужик, у которого можно с почтением поцеловать руку», – сказала она» [8, с. 81].

Цей незвичний, а в українському контексті екзотичний типаж «дама з розвиненим смаком», готової цілувати руку простолюдинові, вражає

якоюсь картинністю, підкреслено сентиментальною книжністю. Здатність до «сентиментальної» поведінки, готовність розчулюватись і співчувати, для письменника були бажаними рисами ідеальної читачки. «Сльози» він мав чи не за основний критерій «правди»: як і інші сентименталісти, не раз наголошував саме на правдивому змалюванні життя у своїй прозі.

У зв'язку з цим цікаво порівняти: відомий сентименталіст Б. де Сен-П'єр у вступному слові до повісті «Поль і Віржині» спеціально виділив «правдивість» розказаного («...історія достовірна в основній своїй дії» [18, с. 7]) та водночас зауважив, що підтвердженням такої правдивості є «сльози» читачів і читачок («...я звернувся до однієї прекрасної дами з вищого товариства, а також до декількох серйозних людей... із проханням послухати моє читання... – я із задоволенням спостеріг, як усі вони проливали сльози» [18, с. 7]).

Твердження Г. Квітки щодо мистецької «правдивості» у радянські часи штучно погоджувались із реалістичним шаблоном – цього вимагала ідеологічно зумовлена теорія послідовного прямування до «соціалістичного реалізму» як, мовляв, найвищої стадії літературного розвитку [17; 1]. Насправді ж ця Квітчина «реалістичність» цілком відповідає засадам сентименталізму, а його герої «з народу» ідеалізовані саме настільки, щоб ними могла захопитися «дама з розвиненим смаком».

Серед Квітчиної аудиторії траплялися різні читачки. Одного разу після обрання письменника головою Харківської палати кримінального суду дворянство звернулося до нього з проханням облишити літературну працю (це не личило такій поважній особі). Квітка натомість запропонував прочитати листа, у якому повідомлялося про схвалення його повісті «Божі діти» членами царської родини – мовляв, сама імператриця «розчулилася, а великі князівни плакали» [12, с. 453]. Звідусіль посипались вітання, а губернський предводитель «зі сльозами на очах та дрижанням у голосі просив продовжувати робити честь їхньому шляхетному станові...» [7, с. 210–211].

Сам по собі інтерес членів царської сім'ї у цьому контексті не надто важливий – вони були всього лиш читачками. Лектура для виховання в царській родині добиралась головним чином В. Жуковським та П. Плетньовим, які були знаними ентузіастами у справі поширення жіночої освіти. Очевидно, саме П. Плетньов, який мав досвід викладання в жіночих інститутах Петербурга і вважався експертом у цій сфері, порадив обрати Квітчину повісті як корисну жіночу лектуру. Він також залучив Г. Квітку до співпраці з О. Ішимовою; повна назва видання, яким вона опікувалась, доволі промовиста – «Звездочка: Журнал для детей,

посвященный благородным воспитанницам институтов ее императорского величества».

Сучасники Г. Квітки вказували на тісні зв'язки між його інститутською працею і творчістю. Наприклад, Г. Данилевський зауважив: «Останньою, надрукованою за життя Основ'яненка статтею, була «Про святу мученицю Олександрю» в «Звездочке» із підписом «Присвячується вихованкам Харківського інституту шляхетних дівчат». Найперша, надрукована нашим автором стаття, також була присвячена улюбленому інституту» [3, с. 248].

Квітчина проза, як і творчість багатьох інших сентименталістів, утверджувала й поширювала думку, що саме жінка здатна поліпшувати громадські звичаї завдяки своїй чи не вродженій властивості по-доброму впливати на людей, які її оточують. Загалом у сентименталізмі значно ускладнилась суспільна роль жінки – її починають розглядати не лише як кохану, дружину й матір, а ще як вірного друга, добру порадилицю, яка збагачує суспільні взаємини, посилює в них чинники чуйності, людяності й доброти. Разом із цим актуалізувалась роль освіченої жінки-читачки, шанувальниці мистецтва, яка дбає про вибір форм сімейного дозвілля, позитивно впливає на загальний рівень побутової культури, визначає духовні пріоритети щоденного життя родини. Власне, сентименталізм, і це теж важливо у випадку Г. Квітки, сприяв виділенню жіночої читацької аудиторії завдяки добору тем, героїв, емоційного наповнення творів.

Інформація про тісне погодження Квітчиної літературної практики з підтримкою ним жіночої освіти збагачує наше уявлення про український сентименталізм: заперечує стереотипне сприйняття цього культурного явища, переконує, що сам по собі сентименталізм не був конче плаксивим і соціально пасивним – насправді він просто мав особливий шлях досягнення соціально значущих результатів, в основі якого завжди була співпраця замість підкорення, душевність – замість холодного розрахунку.

Література, жіноча освіта і виховання були для самого Г. Квітки важливими складниками єдиного комплексу гармонізації людських взаємин – виявами громадської активності, у якій наперед виступає покликання та емоційна мотивація до добротворення. Якщо прийняти й розвинути побіжне твердження М. Зерова про Г. Квітку як героя сентиментальної повісті, то в такій повісті обов'язково мала б фігурувати й особлива героїня – «дама з розвиненим смаком», особа книжного виховання, приналежна до «освіченого кола» – настільки освіченого й цивілізованого, щоб воно припускало щире схиляння перед наміряним образом прекраснодушного простолюдина.

М. Зеров колись зауважив, що «сентименталізм в українській творчості був з'явищем довготривалим, постійним, явищем до певної міри національного значення, подібно до

сентименталізму англійського, що так само тримався довго, до Дікенса і пізніше, набираючись елементів реалістичних, але завжди на реалістично змальованому тлі виділяючи ідеальні постаті героїв і особливо героїнь» [4, с. 92].

У чому найбільше виявилось «національне значення» українського сентименталізму й наскільки ефективно набутий ним досвід реалізується в сучасних соціально-культурних практиках – це питання може визначити перспективу подальших наукових пошуків.

Список використаної літератури

1. Гончар О. Просвітительський реалізм в українській літературі: Жанри та стилі. Київ: Наукова думка, 1989. 176 с.
2. Гулак-Артемівський П. Поезії. Київ: Дніпро, 1989. 262 с.
3. Данилевський Г. Григорій Федорович Квитка-Основаєнко (с 1778 по 1843 г.) // Данилевський Г. Українська старина: Матеріали для історії української літератури і народного образования. Харків, 1866. С. 171–284.
4. Зеров М. Нове українське письменство // Зеров М. К. Українське письменство. Київ: Основи, 2002. С. 6–105.
5. Квітка-Основ'яненко Г. Листи // Квітка-Основ'яненко Г. Зібрання творів: У 7 т. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 7. С. 163–357.
6. Квитка Г. Харьковский записки // Украинский вестник. 1819. №10. С. 95–113.
7. Корсунов А. Н. И. Костомаров // Русский архив. 1890. №10. С. 199–221.
8. Кулиш П. Обзор украинской словесности. IV. Гоголь как автор повестей из украинской жизни // Основа. 1861. №4. С. 67–90.
9. Лапин В. Харьковское общество благотворения (в 1812–1817 гг.). Исторический очерк. Киев, 1896. 81 с.
10. Лімборський І. Європейське та українське просвітництво: незавершений проект? Реінтерпретація канону і спроба компаративного аналізу літературознавчих парадигм. Черкаси: ЧДТУ, 2006. 363 с.
11. Лихачева Е. Матеріали для історії женського образования в России (1796 – 1828). СПб., 1893. 308 с.
12. Науменко В. Александр Алексеевич Корсун // Киевская старина. 1891. №12. С. 450–461.
13. Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. Киев, 1884. 458 с.
14. Русова С. Биография Г. Ф. Квитки (Основьяненко) // Квитка Г. Сочинения. Харьков, 1894. Т. 6. С. 3–45.
15. Чик Д. Сентименталізм: термінологічне окреслення в літературознавчому дискурсі // Нова філологія. Запоріжжя: ЗНУ, 2009. №36. С.87–92.
16. Чижевський Д. Історія української літератури. Київ: Академія, 2003. 568 с.
17. Яценко М. Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини XIX ст. Київ: Наукова думка, 1979. 333 с.
18. Saint-Pierre V. Paul et Virginie. Paris, 1839. 244 p.

Надійшла до редакції 15 травня 2023 р.

Прийнята до друку 16 червня 2023 р.

References

1. Honchar O. Prosvitytelskyi realizm v ukrainzii literaturi: Zhanry ta styli. Kyiv: Naukova dumka, 1989. 176 s.
2. Hulak-Artemovskiy P. Poezii. Kyiv: Dnipro, 1989. 262 s.
3. Danilevskiy G. Grigoriy Fedorovich Kvitka-Osnovyanenko (s 1778 po 1843 g.) // Danilevskiy G. Ukrainskaya starina: Materialy dlya istorii ukrainskoy literatury i narodnogo obrazovaniya. Harkov, 1866. S. 171–284.
4. Zerov M. Nove ukrainske pysmenstvo // Zerov M. K. Ukrainske pysmenstvo. Kyiv: Osnovy, 2002. S. 6–105.
5. Kvitka-Osnovianenko H. Lysty // Kvitka-Osnov'ianenko H. Zibrannia tvoriv: U 7 t. Kyiv: Naukova dumka, 1981. T. 7. S. 163–357.
6. Kvitka G. Harkovskie zapiski // Ukrainkiy vestnik. 1819. #10. S. 95–113.
7. Korsunov A. N. I. Kostomarov // Russkiy arhiv. 1890. #10. S. 199–221.
8. Kulish P. Obzor ukrainskoy slovesnosti. IV. Gogol kak avtor povestey iz ukrainskoy zhizni // Osnova. 1861. #4. S. 67–90.
9. Lapin V. Harkovskoe obschestvo blagotvoreniya (v 1812–1817 gg.). Istoricheskiy ocherk. Kiev, 1896. 81 s.
10. Limborskiy I. Yevropeiske ta ukrainske prosvitnytstvo: nezaversheniy proekt? Reinterpretatsiia kanonu i sprobа komparatyvnoho analizu literaturoznachnykh paradyhm. Cherkasy: ChDTU, 2006. 363 s.
11. Lihacheva E. Materialy dlya istorii zhenskogo obrazovaniya v Rossii (1796 – 1828). SPb., 1893. 308 s.
12. Naumenko V. Aleksandr Alekseevich Korsun // Kievskaya starina. 1891. #12. S. 450–461.
13. Petrov N. Ocherki istorii ukrainskoy literatury XIX stoletiya. Kiev, 1884. 458 s.
14. Rusova S. Biografiya G. F. Kvitki (Osnovyanenko) // Kvitka G. Sochineniya. Harkov, 1894. T. 6. S. 3–45.
15. Chyk D. Sentymentalizm: terminolohichne okreslennia v literaturoznachnomu dyskursi // Nova filolohiia. Zaporizhzhia: ZNU, 2009. №36. S.87–92.
16. Chyzhevskiy D. Istoriia ukrainskoi literatury. Kyiv: Akademiia, 2003. 568 s.
17. Iatsenko M. Pytannia realizmu i pozytyvnyi heroj v ukrainzii literaturno-estetychnii dumtsi pershoi polovyny KhIKh st. Kyiv: Naukova dumka, 1979. 333 s.
18. Saint-Pierre V. Paul et Virginie. Paris, 1839. 244 p. [in French].

Submitted May 15, 2023.

Accepted June 16, 2023.

Oleksandr Borzenko, Doctor of Philology, Professor of the Department of History of Ukrainian Literature of V. N. Karazin Kharkiv National University (Svobody Square, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: borzenko-o@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-4145-2375>

Literary activity of Hryhorii Kvitka and women's education

The article uses and develops the ideas of the famous literary historian M. Zerov, which relate to Ukrainian sentimentalism. His experience in the scientific interpretation of G. Kvitka's work made it possible to determine ways of optimally engaging the possibilities of literary life to reveal the influence of such social factors as charity, women's education and upbringing, on the writer's creative practice. The relevance of the outlined approach is due to the need to overcome simplification in the understanding of our classical cultural heritage, the need to clarify knowledge about Ukrainian sentimentalism by expanding the scope of researched facts and their objective study. On the basis of the analysis of biographical and cultural-aesthetic material, the motives that guided the Ukrainian sentimentalist were identified and described, as well as his worldview and aesthetic priorities were clarified. Biographical facts were analyzed separately, testifying to G. Kvitka's special interest in the organization of the women's institute in Kharkiv and his awareness of the need for literary texts that would meet the aesthetic demands of the institute's female students. Some attention is paid to clarifying the dependence of the writer on the notions of sentimentalism concerning the criteria of "truthfulness" of an artistic work. It is pointed out the groundlessness of involving Kvitka's prose in realism, as some Soviet researchers and their followers once tried to do. The hypothesis is proposed, according to which H. Kvitka's sentimental prose appeared precisely as an organic continuation and development of his charitable and educational work, the kinship of these types of activities is separately substantiated, and their common ideological basis is emphasized. The role of H. Kvitka in the formation of the Ukrainian female readership was noted, features of his works that contributed to this are highlighted. As a perspective for further studies, it is proposed to find out exactly how the literary and spiritual heritage of sentimentalism is presented in the modern cultural life of Ukrainians.

Key words: literary life, sentimentalism, charity, women's education, literature, readers.
